

8. Krynica. Kwartalnik mniejszości polskiej na Ukrainie. – 2005. – №47.
9. Переклад Євангеліє мовою людей XXI століття. Інтерв'ю з редактором домініканського журналу «W drodze» о. Павлом Козацьким // Парафіальна газета. – К. – 2006 – № 23.
10. Uradki i wzloty Polaków Ukrainy // «Krynica». Kwartalnik mniejszości polskiej na Ukrainie. – 2009. – №65.
11. Яроцький П. Л. Римско-католицизм в Україні // Україна релігійна. Стан релігійного життя в Україні. – К., 2008.
12. Яроцький П. Л. Релігієзнавство. Сучасні релігійні процеси в світі й Україні. Підручник. – К.; Кондор Видавництво, 2013.

УДК 947.7:16

О. Гайдай

ЗА КРОК ДО «ЛЕНІНОПАДУ»: ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ ДО КОМУНІСТИЧНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ В 2013 Р.

Як і у всіх молодих націй, в Україні роль історії величезна. Тому інтерпретація минулого часто стає ареною для політичних баталій, а також інструментом впливу на суспільство. Колишня політична система не зникає безслідно, а залишає після себе величезну кількість матеріальних і культурних ресурсів. І нова, часто менш сильна система не в змозі знищити або повністю усунути їх. Це дослідження аналізує те, як радянська спадщина в монументальному мистецтві зберігається і «пам'ятається» в Україні. Адаже знищення чи збереження символів колишнього режиму є актом історичної політики, що відображає національні потреби та очікування.

Стаття досліджує політику пам'яті щодо радянського спадку в сучасній Україні. А саме політику щодо радянської спадщини в монументальному мистецтві на центральному та місцевому рівнях в Центральній Україні. По-друге, аналізує ставлення та оцінки радянського спадку, а конкретніше пам'ятників Леніну, населення центральних областей. Такий аналіз дозволить уникнути помилкових узагальнень в сфері історичної політики та розкриття те, як політика пам'яті функціонує серед населення.

Ключові слова: пам'ятник, політика пам'яті, спадщина, Ленін.

As in all young nations, in Ukraine, the role of history is enormous. Thus, the interpretation of the past often becomes the arena for political battles as well as the method of social engineering. The former political system does not vanish, as it left behind the immense material and cultural resources. And the new, often less strong system is not able to obliterate or eliminate them completely. This research endeavors to delineate the ways Soviet heritage preserved, protected and remembered in Ukraine. It suggests a perspective that builds on the view that cleansing or preserving features of the former regime is an act of historical policy, representing national needs and expectations.

The research scrutinizes the politics of memory towards Soviet heritage in contemporary Ukraine. It looks at policies towards Soviet heritage in the political monumental art on governmental and local level in the Central Ukraine. Secondly, the analysis examines the attitudes of the population, which include both actions and views. The "ground" level analysis helps us to avoid misleading generalizations in the field of historical politics and disclosure the way politics of memory is perceived and shared among the population.

Keywords: monument, politics of memory, heritage, Lenin.

Після 1991 року Україна, як і решта колишніх радянських республік, а також держав Соціалістичного Блоку, стикнулася з питанням вирішення долі комуністичного спадку. Ця проблема стала особливо актуальною в процесі утвердження національного наративу з його власними героями та подіями. Аналітичною категорією, яка дозволяє прослідкувати зміни в політиці пам'яті, є спадщина. За визначенням англійського історика Д. Харві, у процесі творення спадщини суспільство відбирає частину успадкованого уявленого минулого з тим, щоб включити його в уявне майбутнє [1, р.6]. Відповідно спадщина - це процес перманентного вибору що є цінним та вартим збереження, а що ні.

В статті ми зосередимося на такому типі спадщини як пам'ятник. Підкреслимо, що йдеться про пам'ятник-повідомлення, який безпосередньо націлений на «пригадування» певних подій/осіб та ретрансляцію певних ідей та сенсів в суспільство. Його цінність символічна, а не мистецька (пам'ятника-форма) чи історична (пам'ятника-слід). Тому не важливо з якого матеріалу він створений чи наскільки творчо попрацював митець, важливе повідомлення, яке пам'ятник передає, значення, яке уособлює. Зважаючи на такий зв'язок з політичною владою, саме цей тип пам'ятника найчастіше стає об'єктом деструкції та вандалізму зі зміною політичної орієнтації, за принципом: нові часи - нові герої.

За рік до проголошення Україною незалежності, 1 серпня 1990 року, в місті Червоноград (Львівська обл.) місцевими активістами за підтримки депутатів Народного Руху України був демонтований пам'ятник Леніну. Цей демонтаж став першим не лише в Україні, але і в усьому Союзі. Згодом, впродовж кількох років, на території Західної України були демонтовані всі пам'ятники Леніну. В решті ж регіонів України випадки демонтажу були поодинокими, часто місцева влада демонтувала пам'ятники найбільш одіозним історичним особам або ті, які перебували в аварійному стані. Таким чином, ця стаття зосередження на тому як населення центральних областей сприймало і оцінювало комуністичний спадок, безпосередньо пам'ятники Леніну, після більше як двадцяти років незалежності України в 2012-2013 роках. Аналіз ставлення населення дозволить частково відповісти на ширше питання про те, чому рух зі знесення пам'ятників Леніну взимку та навесні 2014 року охопив переважно саме центрально-українські області.

Різні аспекти історичної пам'яті та політики пам'яті розглядали у своїх працях відомі вітчизняні і зарубіжні вчені, такі як: С.Кульчицький, Ю.Шаповал, Г.Касьянов, А.Міллер, Л.Нагорна, Я.Грицак, В.Кулик, Д. Хапаєва та інші. Проблеми функціонування колективної пам'яті стали предметом наукових зацікавлень М.Хальбвакса, П.Коннертона, П.Хаттона, а також П.Нори, автора концепції «місьць пам'яті». Варто окремо виділити збірник статей під загальною редакцією А.Міллера і М.Ліпмана, який допомагає вписати проблеми історичної політики в Україні в ширший контекст країн Центральної і Східної Європи та зрозуміти певні моделі поведінки і стратегії подолання комуністичного минулого [6, с.12-13].

Для аналізу ставлення населення Житомирської, Черкаської, Полтавської та Вінницької областей скористаємося результатами двох опитувань 2013 року. Перше було проведено в усіх регіонах України в рамках проекту «Region, nation and beyond: interdisciplinary and intercultural reconceptualization of Ukraine»¹ і серед інших включало групу питань з історичної пам'яті. Друге опитування про радянський період проводилося серед студентів історичних факультетів п'яти університетів Центральної України². Такий підхід дозволить не лише проаналізувати ціннісні орієнтири та історичну пам'ять населення регіону, але і співставити їх з поглядами покоління народженого вже після 1991 року.

За роки радянської влади пам'ятники В. Леніну з'явилися в усіх обласних, районних центрах і навіть великих селах України. Як правило, їх встановлювали на головних площах перед будівлею місцевої ради або, якщо це було невелике містечко, навпроти «напівофіційних» місць таких як: палац культури, школа тощо. Відповідно до збірника Інституту історії Академії наук УРСР «Пам'ятки історії та культури Української РСР» [9, с.12], виданого в 1987 році, на території республіки нараховувалося понад 4 тисячі пам'ятників Леніну. За іншими даними на 1991 рік в Україні було 5015 пам'ятників Леніну [16, с.12]. Але жодна з цих цифр не може бути остаточною, адже часто при підрахунку дослідники не враховували пам'ятники встановлені на закритих і

¹Опитування підготовлено у рамках дослідного проекту «Region, Nation and Beyond. A Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine», 2012–2014. Проект координується університетом Санкт-Галлена за фінансової підтримки швейцарського Міністерства освіти. Детальніше: <http://www.lvivcenter.org/uk/researchprojects/stgallenproject/>

²Методологію дослідження і анкету було розроблено та обговорено експертною групою у складі д-р. іст. наук, проф. Г.В. Касьянов, д-р. іст. наук, проф. О.А.Коляструк, д-р. іст. наук, проф. С.А.Леп'яко, д-р. іст. наук, проф. Ю.В.Волошин, д-р. іст. наук, проф. А.Г.Морозов, д-р. іст. наук, доц. В.О. Венгерська. В опитуванні взяли участь 705 студентів, з них 287 першокурсників та 418 студентів старших курсів Житомирського державного університету імені І.Франка, Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького, Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського, Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка та Ніжинського державного університету імені М.Гоголя.

напівзакритих заводах. Загалом, численні пам'ятники Леніну можна було знайти на території заводів, фабрик, колгоспів, залізничних станцій, колишніх машино-тракторних станцій, у парках та скверах. Через це точний підрахунок кількості пам'ятників Леніну є досить складним завданням. Серед інших радянських республік лише Росія мала більшу кількість пам'ятників Леніну - не менше 7000, включно з бюстами. У сусідній Білорусії в кінці 1980х років, відповідно до даних довідника «Збор помнікаў гісторыі і культуры», нараховувалося близько 600 пам'ятників Леніну.

За роки незалежності України питання вирішення долі радянського спадку відверто унікалося. Його не порушувала Верховна Рада, де протягом дев'яносто років домінувала Комуністична партія та інші «ліві» сили, ні президенти України. Л.Кучма використав тему «комуністичної загрози» лише в політичній боротьбі – спочатку за президентство, де його головним суперником став Петро Симоненко, лідер КПУ, а потім в протистоянні з опозиційною йому Верховною Радою в 2001 році. Але політичне протистояння кінця 1990х- поч. 2000х рр. між президентськими та «лівими» силами в парламенті не переросло у загальнодержавну політику з усунення символів комуністичного режиму. Указ Президента Кучми «Питання щодо використання державних символів України», який з'явився в лютому 2001 року, був радше популістським кроком, ніж планом дій. Адже він не зобов'язував місцеву владу до обов'язкової ліквідації символів радянського режиму. У 4 статті зазначено «державним адміністраціям забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури» [13]. Подібна рекомендація залишала місцевій владі простір для маневру і компромісу з прорадянськими силами.

Першим президентом, який приділив особливу увагу історичній політиці, став В.Ющенко. Але незважаючи на свою виразно антирадянську політику, Ющенко у 2006 році не наважився задовольнити прохання Української народної партії і підписати указ про цілковите знищення символів радянського режиму на всій території України. Натомість у 2007 році в переддень чергової річниці Голодомору 1932-33 років він підписав указ з вимогою демонтувати пам'ятники осіб, причетних до організації голоду та репресій [15]. В Указі не було чітко прописано, яким саме діям пам'ятники потрібно демонтувати, тому представники різних регіонів трактували його по своєму. Частина разом з націоналістичними силами почали використовувати його як підставу для демонтажу пам'ятників Леніну, інші вказували на те, що причетність Леніна до організації голоду більш ніж сумнівна, адже він помер задовго до початку масштабних репресій і Голодомору, а тому пам'ятники мають залишитися.

Тема ліквідації символів комуністичного режиму знову прозвучала у травні 2008 року під час церемонії вшанування пам'яті жертв тоталітарного режиму на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». Тоді Віктор Ющенко заявив, що планує внести на розгляд парламенту «невідкладний» законопроект щодо усунення цих символів [17]. Але цього так і не сталося. Стикнувшись з відвертим саботажем виконання Указу 2007 року з боку місцевої влади низки регіонів, Ющенко в березні 2009 року повторно видає Указ щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору [14]. За приблизними підрахунками за 2007-2008 рр. на території України було демонтовано лише близько 400 радянських пам'ятників, - досить невелика кількість, враховуючи, що в державному реєстрі залишалося більше як 2800 пам'ятників радянським діячам.

Важливо інше: того ж 2009 року уряд Ю.Тимошенко переглянув список об'єктів культурної спадщини, які включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [10]. Була скасована постанова Ради міністрів УРСР від 1965 року, за якою центральні пам'ятники Леніну в Києві, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Ужгороді, Миколаєві, Харкові, Севастополі були визнані пам'ятниками мистецтва, історії та археології республіканського значення. В результаті ці та інші пам'ятники радянським партійними і державним діячам, загальною кількістю близько 2800, були виключені з даного реєстру [5]. Зняття їх з обліку означало, що держава відмовилася від обов'язку опікуватись ними, передавши право вирішувати їхню долю місцевим радам, на території яких знаходився той чи інший пам'ятник.

Так, згідно з переліком пам'ятників радянським діячам, які були виключені з Реєстру, в Черкаській області на 2009 рік нараховувалося 233 пам'ятники радянським діячам з них 214 – пам'ятники Леніну. Це найвищий показник серед усіх центральних областей України. У сусідній Полтавській області пам'ятників Леніну було 227, при цьому область мала найвищий показник загальної кількості пам'ятників радянським діячам - 367. Найменше пам'ятників радянським діячам зафіксовано у Житомирській області – 42 одиниці, з них Леніну – 38. У Вінницькій області 75 з 101 пам'ятники Леніну [5]. Таким чином, лише в цих чотирьох центральних українських областях загальна кількість пам'ятників Леніну складала 554.

Станом на середину жовтня 2013 за місяць до початку протесаного руху в Києві у 16 з 27 районних центрів Вінниччини пам'ятник Леніну залишався на головній площі. В Житомирській області в 19 з 23 районних центрах, а також в обласному центрі – Житомирі. В Черкаській області з 20 районів пам'ятник Леніну був в 16 районних центрах, а також у всіх 25 районних центрах Полтавщини та обласному центрі. Вінниця була єдиним обласним центром, де пам'ятник Леніну було демонтовано ще на початку дев'яносто років, а саме в 1992 році, в Черкасах ж демонтаж відбувся набагато пізніше, в 2008 році.

Більшість центральноукраїнських міст та містечок були сплановані в радянський час, а радянська забудова передбачала ідеологічну роботу з міським ландшафтом, від будівель до топоніміки [7]. Відповідно населені пункти доби СРСР характеризуються чітко окресленим центром – площею, в центрі якої височів пам'ятник Леніну та розташовані всі важливі державні установи [12]. Особа, яка відвідувала органи державної чи місцевої влади, обов'язково зустріла б пам'ятник Леніну. Але це не завжди означало, що пам'ятник перебуває у центрі міського життя, адже «офіційний» і «неофіційний» центри рідко коли співпадають. «Неофіційний» центр в невеликих містах та селищах розташований, зазвичай, навколо ринку та великих магазинів.

Звісно, простір центрально-українських міст з 1990-х років зазнав суттєвих змін, ставши більш гетерогенним: заявили пам'ятники регіональним героям як радянського, так і дореволюційного часу, монументи присвячені жертвам сталінського режиму та Голодомору. В той же час переважна більшість нових пам'ятників тяжіють до монументалізації простору: вони є невеликими за розмірами і встановлюються без постаменту. Тому пам'ятники Леніну домінували над усіма іншими, зважаючи на свою монументальність (мали високий постамент і таку ж монументальну статую часто з залізобетону), центральність розміщення та кількість.

Значення пам'ятників Леніну з розпадом СРСР та повстання незалежної України змінилося, - зникло те величезне ідеологічне значення, яке вони мали в Радянському Союзі, що призвело до десакралізації як пам'ятників, так і простору навколо них. Водночас, у значній частині населення України, яка народилася і виросла у радянський час, з пам'ятником Леніну, перш за все, пов'язані спогади про приватні та публічні урочистості, наприклад, одруження, раніше молодята часто покладали квіти до пам'ятника і фотографувалися, посвята в піонери, участь в параді чи інших святкових заходах, які проводилися біля пам'ятника. Ці спогади, як і всі спогади молодості, мають радісне забарвлення, а звідси і почуття ностальгії за радянським часом. Крім того, чимало представників старшого покоління зберегли позитивне уявлення про особу Леніна. Йому вдалося залишитися позитивним героєм радянської історії, символом амбітних та світлих ідей соціалізму, на яких був заснований СРСР. Важливе значення у цьому процесі мав період десталінізації, коли негативні явища в Союзі, репресії і терор пояснювали тим, що Сталін відійшов від «заповідей» Леніна³.

В дев'яносто роках в Україні не було проведено планомірної роботи з «декомунізації», як на адміністративному рівні, так і на рівні суспільної свідомості, на відміну від країн Центрально-Східної Європи. Тому збереження і навіть ретрансляція цих поглядів частини молодого покоління було цілком передбачуваним. Слід також пам'ятати, що радянська ідентичність мала, за визначенням П.-Р. Магочія [4, р.45-62], «виключний» характер, тобто могла співіснувати з елементами інших ідентичностей, в тому числі і української. Усвідомлення себе радянською людиною та сповідування ідей соціалізму, аж ніяк не передбачало відмову від національної ідентичності. Це дозволяє зрозуміти її таке довге життя та причини укоріненості.

³Перетворення Леніна в культ розпочалося за М.Хрущова і завершилося вже за Л.Брежнєва. Культ Леніна мав символізувати наступність (невмирущість) радянської влади, все світле і добре, що було в системі, а всі прорахунки і невдачі покладалися на наступників. Акцент був на його гуманності, любові до дітей, почутті гумору. Ідеологічна робота спрямовувалася в першу чергу на дітей, яким розповідали про його життя, тим самим формуючи позитивний приклад для наслідування. І хоча вже з 1970х культ Леніна почав звужуватися, але ідеологічна робота в школах та різних дитячих та юнацьких організаціях продовжувалася. Детальніше див.: Tumarkin N. Lenin Lives!: The Lenin Cult in Soviet Russia / Nina Tumarkin. - Harvard University Press, 1997. – 337с. – С. 259-268

У молодого покоління національний наратив з шкільного курсу історії поєднується з елементами радянського, який ретранслюється через родину, свята, об'єкти монументального мистецтва, «культурну індустрію» (телевізійна і радіо індустрія, кіноіндустрія, Інтернет, видавнича справа, різного роду освітні та ігрові індустрії)⁴. Від того, яку політику проводить держава у зазначених сферах прямо залежить формування історичної пам'яті. Особливості українського випадку є в тому, що влада у перші десятиліття незалежності не усунула з інформаційного простору продукти культурної індустрії, які репрезентують «не шкідливий» образ радянського часу, або ж хоч підважила їх фільмами та програмами, які мають більший освітній і критичний підхід. Інформаційний простір залишається заповнений розважальною продукцією, часто російського виробництва, які репрезентують східнослов'янський проект та ностальгічно зображують радянський період.

Хоча потрібно відзначити, що основним у формуванні історичної пам'яті покоління тих, хто народився в останні роки існування СРСР, а також вже після здобуття Україною незалежності, залишається шкільний курсу з історії. Особа В.Леніна представлена в ньому надзвичайно фрагментарно і неповно в контексті загальноукраїнської історії, акцентується його діяльність по впровадженню НЕПу і політики федералізації СРСР. Поведінкові мотивації Леніна, як і багатьох інших героїв радянської історії, в підручнику не розкрито, як наслідок особа Леніна більш оціночно нейтральна. Щодо інших сфер функціонування образу Леніна, сфер – де особа може «зустрітись» з ним, то, як вказує дослідниця Ольга Романова, образ Леніна перебуває в центрі як мінімум трьох дискурсів. У першому випадку Ленін – це історична постать. У рамках другого дискурсу – це популярний медіаперсонаж радянської епохи, культурний і фольклорний герой. І зрештою, Ленін – це символічний знак, щільно вбудованим в систему радянської мови у формі ідіом («так заповідав Великий Ленін»), а також радянську повсякденність – у вигляді незліченних пам'ятників, топонімів[11].

В незалежній Україні не відзначається день народження В. Леніна, а дата Великої Жовтневої соціалістичної революції зникла з переліку святкових днів у 1999 році⁵. Як наслідок у 2013 році ці дати майже стерлися з пам'яті представників молодого покоління. Навіть студенти історичних факультетів відчувають значні труднощі у ідентифікації цих дат. Правильно визначили дату Жовтневої революції (7 листопада) лише 36% студентів Полтавського національного педагогічного університету (ПНПУ), 32% студентів Житомирського державного університету (ЖДУ), 54% студентів Вінницького державного педагогічного університету (ВДПУ) та приблизно стільки ж (52%) студентів Ніжинського державного університету (НДУ). При цьому найбільший відсоток неправильних відповідей зафіксований на першому курсі історичного факультету ЖДУ – 65%. А дата народження В.Леніна стала ще складнішою для студентів: у ВДПУ лише 13% студентів її знали, схожа ситуація в ЖДУ та ПНПУ (12% та 14%). У ніжинському вузі відсоток був трохи вищий – 28%, і лише у Черкаському вузі правильно визначили День народження Леніна, 22 квітня, 44% опитаних, а дату Жовтневої революції не знали лише 20% опитаних. Високий рівень знань пояснюється частково тим, що тільки у ЧНУ є окремий курс присвячений історії СРСР.

Тому кількість пам'ятників Леніну в публічному просторі українських міст не відповідає рівню його включеності в історичну пам'ять українців, що підтверджують і соціологічні дані. Число осіб, які вважають Леніна однією з найважливіших постатей в історії України, є відносно незначним⁶. Серед областей Центральної України найчастіше обирали його особу респонденти з Вінницької області – 9,3% від усіх опитаних. У Черкаській і Полтавській областях Леніна згадали лише 5,8% і 5,2% респондентів відповідно, у Житомирській 8,9%. При цьому більшість з тих, хто згадав особу Леніна, оцінив його роль в історії України позитивно (табл. 1).

Таблиця 1. Ставлення до особи Леніну в областях Центральної України

	Дуже негативно	Скоріше негативно	Важко відповісти	Скоріше позитивно	Дуже позитивно
Вінницька	6,7%	5%	3,3%	63,3%	21,7%
Черкаська	13,3%	16,7%	20%	40%	10%
Полтавська	6,7%	20%	26,7%	33,3%	13,3%
Житомирська	37,8%	13,3%	11,1%	6,7%	31,1%
по Україні загалом	20%	13,9	15,7%	31,1%	19,2%

Можна констатувати, що особа Леніна стає все менш ревалентною в історичній пам'яті населення центральних областей. При цьому вона є, якщо не позитивною, то принаймні не має виразних негативних рис. Пояснення цього факту просте: у навчальній програмі та загалом офіційній політиці пам'яті він не представляється таким антигероєм як Сталін. Безумовно, це пов'язано з присутністю в колективній пам'яті населення України голоду 1932-33 років, основним винуватцем якого визнається Сталін⁷. Особливо це помітно в оцінках молодого покоління українців, – чий шкільні роки припали на президентство Віктора Ющенка: від 88% до 98% опитаних студентів історичних факультетів ЖДУ, ПНПУ, ВДПУ та ЧНУ визнала Голодомор в Україні актом геноцидом. Нагадаймо, кампанія за визнання голоду в 1932-33 роках в Україні геноцидом була основою політики пам'яті В.Ющенка, а на 2008 рік припала основна частина державних заходів з вшанування пам'яті жертв голоду.

Натомість особа Леніна не викликає таких різких негативних оцінок як постать його наступника, а тому і менша кількість опитаних висловила заперечення проти збереження йому пам'ятників. Примітно, там, де залишався пам'ятник Леніну на головній площі обласного центру (Полтава та Житомир), кількість противників пам'ятника Леніну – найвища, а у Вінницькій області, де пам'ятник Леніну демонтували ще 1992 року, але була значна кількість пам'ятників Леніну в регіональних центрах, кількість тих, хто позитивно ставить до пам'ятників Леніну – найвища (таблиця 2).

Таблиця 2. Питання: «Чи погодилися б Ви на встановлення чи збереження у Вашому місті/селі пам'ятника Володимиру Леніну?»

Область	«так»	«ні»	«не знаю»
Вінницька	40,3%	34,7%	25%
Черкаська	28,2%	59,2%	12,6%
Житомирська	20,8%	69%	10,1%
Полтавська	33,5%	51%	15,5%

Також більшість респондентів з Черкаської області, де пам'ятник Леніну в Черкасах скандально демонтували за кілька років до того, підтримує демонтаж пам'ятників Леніну – 59,2%. У формуванні ставлення до пам'ятника значну роль мають громадські дискусії, відомо, що в Житомирі і Полтаві кілька років до того активісти публічно вимагали демонтажу пам'ятника Леніну. Особливо це справедливо для Житомира, де ставлення респондентів найбільш чітко артикульоване.

В опитуванні студентів за те, що пам'ятник Леніну потрібно зберегти через його історичність, висловилися від 49% до 59% опитаних. Для більшості з них особа Леніну є не позитивною, ні негативною, ці аргументи не присутні у відповіді на питання про пам'ятники, натомість він є «частиною історії». Респондентів не запитували чи потрібно зберегти монумент без змін та на його початковому місці (наприклад, в центрі міста чи села), а тому цілком ймовірно, що варіант перенесення пам'ятника до парку чи музею корелювався б з відповіддю про збереження пам'ятника як частини історії. Натомість, кількість прихильників демонтажу пам'ятника Леніну коливалася від 30% до 37% у різних вузах, і саме вони оцінюють особу Леніна різко негативно.

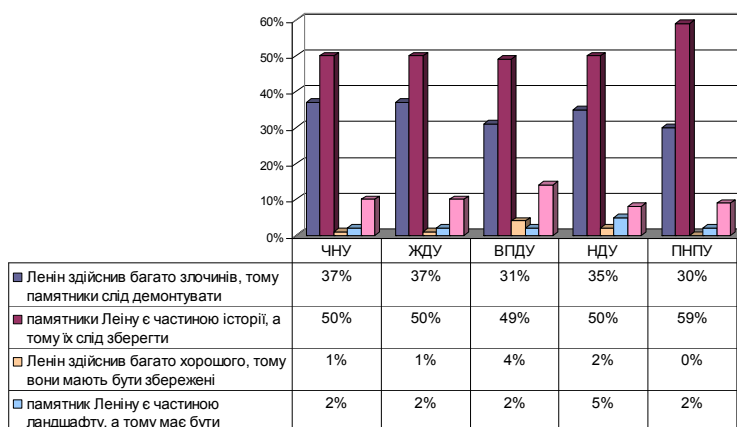
⁴Термін «культурна індустрія» ввів німецький філософ Теодор Адорно на означення процесу стандартизації культури і раціоналізацію способів її поширення.

⁵Відповідно до Закону України «Про внесення змін до КЗпП України» від 24 грудня 1999р. з переліку святкових днів виключені 7 та 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

⁶Перед респондентами було поставлене наступне питання: «Оберіть трьох, на вашу думку, найбільш значущих діячів в історії України. І щодо цих трьох діячів вкажіть, яку саме роль вони відіграли – позитивну чи негативну?».

⁷Відповідно до опитування 70,5%р опитаних на всій території України вважають голод 1932-33 років геноцидом, в Вінницькій – 87%, Житомирській – 92,3%, Полтавській – 88%, Черкаській – 81,6%.

Графік 1. Відповідь на питання «Як Ви ставитесь до пам'ятника В.Леніну?»

Для молодого покоління пам'ятник Леніну не є і часто ніколи не був «місцем пам'яті». Як стверджує Д. Ловенталь, місця є незабутніми часто не в силу своєї унікальності чи незвичності, а через той досвід, який люди пов'язують з ними [2, р.39]. Для частини населення, яке пам'ятає урочисті заходи біля пам'ятника Леніну у часи Радянського Союзу, він є не лише «місцем пам'яті», але й важливим елементом їхньої ідентичності. Тому і ставлення до нього позитивне, часто це може виражатися у відчутті гордості за пам'ятник. Решта ж може сприймати пам'ятник Леніну лише як «місце історії», або ж тільки як візуальне нагадування про радянський тоталітарний режим. Звідси і конфлікти, адже з пам'ятником Леніну пов'язаний величезний комплекс сенсів і значень, що робить його унікальним у порівнянні з рештою об'єктів радянського монументального мистецтва.

Відзначимо, що в питанні про встановлення/збереження пам'ятника йдеться не лише про оцінку діяльності певної історичної особи, але і оцінку доцільності такого способу її увічнення як пам'ятник. Так, респондент може більш менш позитивно ставитися до Леніна (чи взагалі не відчувати щодо нього жодних емоцій), але вважати, що він не вартий пам'ятника або що пам'ятник йому є недоцільним в міському просторі. Ситуація ще більше ускладнюється, коли йдеться про вже існуючий пам'ятник, адже демонтаж може трактуватися як акт вандалізму над своєю історією, тому тут важливими є ті аргументи, які наводить міська влада на підтримку демонтажу, а також вирішення подальшої доля пам'ятника.

Аналізуючи оцінки та ставлення, в тому числі такі, які належать до історичної пам'яті, особи чи групи осіб на основі будь-якого соціологічного опитування, потрібно пам'ятати про різницю між поглядом/оцінкою і дією. Питання, яке ставиться респонденту, є зовнішнім щодо нього, тобто не завжди (і зазвичай, це так) особа у повсякденному житті переймається цим питанням, чи взагалі колись замислювалася над ним до опитування. Тому негативне оцінка збереження пам'ятника Леніну не веде обов'язково до активних дій з метою зміни ситуації. Частково це пов'язано з небажанням спровокувати конфлікт, адже інші члени спільноти можуть оцінювати цей пам'ятник інакше. Особа погоджується на збереження статус-кво, особливо в тому разі, якщо не вважає, що спірне питання є надзвичайно важливим і таким, що потребує негайного вирішення. Це справедливо як по відношенні до противників збереження пам'ятників Леніну в Центральній Україні, так і прихильників. Часто навіть ті, хто прихильно ставиться до Леніна та й загалом радянського періоду, не готові до активних дій зі збереження радянської спадщини. У Черкасах ніхто, крім небагато чисельних прихильників Комуністичної партії, не вийшов на захист демонтованого пам'ятника Леніну в 2008 році. А суспільний резонанс викликало не саме рішення міської ради про перенесення пам'ятника, а радше методи і форми його здійснення. Це пояснює той факт, що незважаючи на те, що більшість опитаних виступила проти збереження пам'ятника Леніну, до революційних подій кінця 2013-2014 років більшість пам'ятників в Центральній Україні залишалася на своїх місцях. А місцева влада проводила демонтаж вкрай повільно і дуже вибірково.

Неконфліктне ставлення значної частини населення України до пам'ятників також пов'язано з процесом їхнього візуального зникнення, коли на пам'ятники не звертають уваги, їх просто не помічають в міському просторі. Як зазначив колись австрійський письменник та есеїст Роберт Музіль: «На світі немає нічого більш невидимого ніж пам'ятники» [3, р.308]. І причин тут декілька, одна з них загальна і властива всім об'єктам монументального мистецтва. Справа в тому, що поступово зникає той тип культури, який створив традиційні, в нашому розумінні, пам'ятники. Сучасне суспільство надзвичайно динамічне, воно наповнене величезною кількістю образів, які постійно змінюються. Міський простір заповнений такою кількістю візуальної інформації, що зниження порогу її сприйняття є цілком логічним. Традиційний непорушний пам'ятник вже не привертає увагу перехожого як раніше. Серед інших причин візуального «зникнення» монументів мистецтвознавець та історик Свен Лютткен називає процес статоманії – активного наповнення сучасного міського простору пам'ятниками. Виникає парадоксальна ситуація: збільшення кількості монументів призводить до зменшення їхнього візуального впливу. У певний момент пам'ятників Леніну стало так багато, що вони втратили свою ексклюзивність та перетворилися на звичайний атрибут міського простору [3, р.308]. Тому часто лише туристи чи гості міста звертають на них увагу, як на щось цікаве та незвичне. Місцеві мешканці можуть шодня проходити повз пам'ятник і не помічати його. Та й пам'ятники Леніну часто розташовували так, що їх не так легко помітити. Оточені високими деревами, ялинками, в офіційних, але небагатолюдних центрах вони стають ще більш «невидимими».

Таким чином, зважаючи на відповіді респондентів, можна допустити, що більшість населення розглянутих центрально українських областей підтримувала ідею демонтажу пам'ятників Леніну. Після двадцяти років незалежності особа Леніна втратила своє значення в історичній пам'яті населення центральних областей, а пам'ятники йому стали артефактом з радянського минулого, особливо для молодого покоління, звідси і підтримка ідеї демонтажу і перенесення пам'ятників. Як помітно з відповідей студентів, лише третина респондентів оцінювала особу Леніна різко негативно, решта або не надавала йому жодного значення, або оцінювала більш-менш позитивно. Безсумнівно, те, що поступово пам'ятник Леніну став символ всього «радянського», а отже ідеальним екраном для вираження антирадянських поглядів.

Регіону Центральної України властива еkleктичність та пострадянськість у ставленні до минулого. Йдеться про ситуацію, коли ідеологічно протилежні символи співіснують в єдиному публічному просторі, але це не сприймається населенням як конфлікт, те, що потребує негайного вирішення. Безсумнівно, в результаті подій зими 2013/2014 року пам'ятники Леніну стали «видимими» для населення, а в умовах революційної боротьби могли бути знесені без особливих наслідків. Питання про особливості та характер «Ленінопаду» є предметом окремого аналізу, значимим лише, що для його розуміння, необхідно враховувати зміни в історичній пам'яті населення Центральної України, що відбулися за доби незалежності.

Джерела та література

1. Harvey D. Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies / David Harvey // International Journal of Heritage Studies. – 2001. – Vol.7. – № 4. – P.319-338.
2. Lowenthal D. The Past is a Foreign Country / David Lowenthal – Cambridge University Press, 1999. – 471p.
3. Lutticken S. The Invisible Work of Art / Sven Lutticken //The urban condition: space, community, and self in the contemporary metropolis. - Rotterdam, 1999. – 311p.
4. Magacsi P.-R.. The Ukrainian National Revival. A New Analytical Framework / Paul Robert Magocsi // Canadian Review of Studies in Nationalism. - 1989. - Vol. XVI. - No. 1-2. - P.45-62.
5. Знаки тоталітарного Молочу, які не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України// Культура і життя: Всеукраїнський тижневик. – 2009. – №49/50, №51/52.
6. Историческая политика в XXI веке: сборник статей /под редакцией А.Миллера и М.Липмана. – М.: Новое литературное обозрение, 2012 – 648с.

7. Казакевич А. Символика міста: забивання и фрагментация “советского” в ландшафте Минска / Андрей Казакевич // Неприкосновенный запас. – 2011. - №6(80). - Режим доступу до журн.: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/k4.html>
8. Міхеєва О. Соціальний простір міста: можливості «прочитання» та управління / Оксана Міхеєва // Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління». Серія: Спеціальні та галузеві соціології», 2007. - Т.VIII. - Вип. 3.
9. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник/ гол. ред. П.Т.Трощко. – К., Институт истории Академии наук УССР. - 1987. – 736с.
10. Постанова від 3 вересня 2009 р. N 928 «Про занесення об’єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України» / Кабінет Міністрів України. – Офіц. видання. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF>
11. Романова О. Ленин жил, или Ирония истории / Ольга Романова // Новая Европа. – 2013. – 22 квітня. - Режим доступу: http://new-europe.eu/article/2013/04/22/lenin_zhil_ili_ironiya_istorii
12. Скубицкая Ю. Гибкость хаоса вместо стройности ансамбля: двадцать лет постсоветского Харькова / Юлия Скубицкая // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. - 2011. - № 6. – Режим доступу до журн.: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/s5.html>
13. Указ «Питання щодо використання державних символів України» від 09.02.2001 / Президент України. – Офіц. видання. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>
14. Указ «Про додаткові заходи щодо вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні» 12 червня 2009 року / Президент України. – Офіц. видання. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>
15. Указ «Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» від 27.03.2007 / Президент України. – Офіц. видання. - Режим доступу: <http://un.mfa.gov.ua/ua/act/open/id/2034>
16. Чобіт Д. Наздоганяючи віки / Дмитро Чобіт // Голос України. – 1992. – 2 жовтня.
17. Ющенко за ліквідацію усіх символів тоталітаризму та комунізму // Коментарі. – 18 травня 2008 [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/88307-YUshchenko_za_likvidatsiyu_usih.html.

УДК 316.64:057.87

В. Пержун

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНА ПАМ’ЯТЬ: ФАКТОРИ ЗБЕРЕЖЕННЯ, АКТУАЛЬНІСТЬ ІСНУВАННЯ, СУЧАСНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕВАГИ

В статті розглядаються проблеми соціально-історичної пам’яті як духовного феномену колективної форми суспільної свідомості. Підкреслюється теза про самостійність існування соціально-історичної пам’яті, історичної свідомості незалежно від вибору соціально-економічного й політичного вектору діяльності держави та політичної еліти. Вказується на необхідність усвідомлення українським суспільством історичного минулого своєї держави, осмислення сучасної дійсності саме через призму функціонування пам’яті народу, історичної свідомості української нації, що поєднує триєдну цілісність: минуле – сучасне – майбутнє.

Ключові слова: соціально-історична пам’ять, історична свідомість, суспільна свідомість, суспільство, соціальна практика, соціальний час, соціально-історичний досвід, українська нація, історичне минуле, сучасність.

The paper addresses the problem of social and historical memory as a spiritual phenomenon of collective social consciousness. Emphasized the thesis of the autonomy of the existence of social and historical memory, historical consciousness regardless of the choice of socio-economic and political vector of the state and political elite. Highlights the need for awareness of Ukrainian society the historical past of the state, understanding of contemporary reality through the prism of memory functioning people, historical consciousness Ukrainian natsyyi, combining the triune unity: past - present - future.

Keywords: social and historical memory, historical consciousness, social consciousness, community, social practices, social time, social-historical experience of the Ukrainian nation, the historical past, the present.

Актуальність. Пошук розв’язання проблем суспільно-політичного й соціально-економічного життя держави лежить у розумінні важливості руху в соціальному часі, який передбачає об’єктивне вивчення, усвідомлення та висвітлення проблем збереження соціально-історичної пам’яті, формування історичної свідомості української нації, її окремих соціальних груп, їх функціональних можливостей у суспільстві. На часі також подальше вивчення й актуалізація ефективного використання позитивного потенціалу історичного минулого на сучасному етапі.

Метою статті є науковий аналіз соціально-історичної пам’яті (історичної свідомості) як самостійної форми суспільної свідомості. Відповідно до поставленої мети визначено **завдання:** розглянути соціально-історичну пам’ять, історичну свідомість (варто зазначити, що дані поняття багато у чому тотожні, але мають відмінність, особливо якщо розглядати їх з точки зору відмінностей історичної та соціологічної науки, а також соціальної філософії. – В.П.) у структурі суспільної свідомості; виробити загальні уявлення про „наповнення” соціально-історичної пам’яті, окремих ознак історичної свідомості як форм колективної суспільної свідомості, їх побудови, характерних ознак і відмінностей, соціальних функцій і т.д.

Ступінь розробленості проблеми. Серед вчених, які вивчали наукові й практичні проблеми застосування історичної пам’яті, суспільно-історичної свідомості, а особливо визначені у статті проблеми можна згадати Г.Антипова [2], В.Бойкова [3], Д.Донцова [4], Р.Козеллека [5], В.Липинського [11], В.Пержуна [8], І.Попову [9], П.Штомпку [12] та ін.

Виклад матеріалу. У структурі колективної суспільної свідомості специфічне місце займають історична свідомість та соціально-історична пам’ять. Не погодитися з таким твердженням важко, так як сама суспільна свідомість – продукт історії, те що залишається у пам’яті людей, а також в археологічних, архівних, етнографічних тощо джерелах і документах. На це звертають увагу відомі дослідники цієї проблематики: Г.Антипов [2], В.Бойков [3], Б.Могильницький [7], А.Ракитов [10] та ін.

Пізнання соціально-історичного минулого відбувається через пам’ять чи іншими словами через те, що залишається у свідомості і внутрішній підсвідомості людей об’єктивно, а саме хочемо ми того чи ні – це реальність, або словами Е.Дюркгайма «соціальний факт»; це результат еволюції, „... особливої сфери культури, функціонування якої детерміновано потребами суспільної практики і „проекцією” якої стає історична свідомість” [1, с.117]. На нашу думку, така якісна властивість історичної свідомості, соціально-історичної пам’яті говорить про їх самостійність у структурі суспільної свідомості, так як однією з найголовніших характеристик соціально-історичної пам’яті є відображення специфічних сторін суспільної практики. Минуле, сучасне і майбутнє постають як одне ціле, а зв’язок між ними відбувається через історичну пам’ять, соціально-історичний досвід, власне історичну свідомість поколінь. Свого часу В.Липинський говорив, що без історичної пам’яті не може повноцінно існувати людина, народ, нація; в такому випадку вони перестають функціонувати як органічна одиниця соціально-історичного процесу, стають немовби „мертвими” [11, с.57].

У соціально-політичному і духовному житті суспільства, в людській культурі потрібно визначити і визнати особливу реальність – соціально-історичну пам’ять. Вона пронизує і зв’язує людську історію в “єдину” цілісність. Такий зв’язок вірно буде трактувати як своєрідний діалог сучасного з минулим, а можливий він завдяки соціально-історичній пам’яті та історичній свідомості як соціокультурних явищ у загальній структурі суспільної свідомості.

Уявлення про минуле, сучасне і майбутнє, роздуми про їх взаємозв’язок мають конкретно-історичний характер та соціально обумовлені. Останнім часом у науковій літературі все більше уваги приділяється соціальному часу, про це говорять і пишуть відомі дослідники: Н.Костенко і В.Макеєв [6], І.Попова [9], П.Штомпка [12] та ін. Такий інтерес обумовлений, на наше переконання, важливістю соціальних, економічних, політичних та ідеологічних змін, що відбулися протягом останніх десятиліть не тільки в Україні, але й у світі. Відомий польський соціолог П.Штомпка пояснює це так: „Саме переживання часу та ідея часу виходять з тих змін реальності, які відбуваються” [12, с.67]. І далі варто продовжити, що „... актуальність розробки проблем соціально-історичного часу і простору визначається не тільки пізнавально-методологічним інтересом до них. Названі категорії, особливо категорія „часу”, відіграють важливу роль у світогляді, в категоріальному каркасі культури, бо через поняття часу у свідомості людини формується розуміння природних і суспільних процесів, відношення до сучасного, минулого і майбутнього, визначається роль, сутність і значення соціокультурних зв’язків і цінностей” [9, с.138].